

Forrás: <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2023/11/kojanitz-laszlo-a-tortnelmi-fogalmak-tanitanak-nehezségei-14-03-02/>

Kojanitz László

A történelmi fogalmak tanításának nehézségei¹

Egy új korszak vagy témakör tanításának előzetes megtervezésekor először azt szoktuk átgondolni, melyek lesznek azok az események, jelenségek és problémák, amelyekkel mindenképpen foglalkozni akarunk a tanórákon is. Eldöntjük, hogy ezekkel kapcsolatban mely kérdésekre fogjuk a legtöbb figyelmet fordítani. Az időkorlátokat is figyelembe véve kiválasztjuk a forrásokat is, amelyekről úgy gondoljuk, hogy felkelthetik az érdeklődést, elősegíthetik a korszakban lezajlottak jobb megértését vagy alkalmat nyújthatnak az egymástól eltérő interpretációk megvitatására. Végül összerakjuk az óráink előzetes tartalmi vázlatait és az önálló tanulói munkára szánt feladatokat, kérdéssorokat. Mindeközben nem könnyű felmérni, mekkora lesz az a fogalmi apparátus, amit majd meg kell mozgatni, illetve fel kell építeni ahhoz, hogy a diákjaink az újonnan tanultakról értelmesen tudjanak gondolkodni és beszélni. Milyen fogalmakat kell ehhez újként megtanulniuk, és melyeket kell előhívniuk a korábban tanultak közül? Ezt különösen nehéz jól megtervezni egy olyan összetett téma esetében, mint a Kádár-korszak. Már csak azért is, mert ma még a történészek között is vita folyik arról, hogy milyen fogalmakkal írhatók le pontosan az ekkor történtek.

A fogalmakkal összefüggő tanítási feladat felmérése

A kerettanterv

Pusztán a kerettantervben felsorolt fogalmak alapján nem lehet teljesen átlátni, melyekre is lesz szükség a téma feldolgozásához és megtanulásához (*1. táblázat*). A kerettantervben megadott lexikák alapján igazából csak azt tudhatjuk meg, mit fognak kikérdezni a diákoktól az érettségi tesztekben.

A kerettantervben javasolt tevékenységek már érdekesebbek a fogalomhasználat szempontjából is. A kádári diktatúra témája esetében itt megjelenik egy új fogalom, a „kádári alku” is, aminek a tartalma és létjogosultsága egyébként eléggé homályos és vitatható. Az is kiderül, hogy a tevékenységekben megjelenő témák bemutatásához számos általános politikai, gazdasági fogalmat kell helyesen használni, és valószínűleg ehhez kellenének olyan új fogalmak is, amelyek a kerettantervi lexikák között nem szerepelnek (pl. amnesztia, reálpolitika). Azzal is számolni kell, hogy a korábbi témakörökben tanult fogalmak is gondot okozhatnak jó néhány tanulónak, s ezért félig-meddig ezeket is úgy kell kezelni, mintha új fogalmak lennének (pl. totális állam, személyi kultusz, koncepció per, kollektivizálás, népbíróság, pártállam, internálás).

Kojanitz László: A történelmi fogalmak tanításának nehézségei

1. táblázat: A kádári diktatúra témakörének részletes követelményei a 9–12. évfolyamok számára készített kerettantervben²

RÉSZLETES KÖVETELMÉNYEK			
Témák	Altémák	Fogalmak és adatok/Lexikák ³	Javasolt tevékenységek
A pártállami diktatúra és működése	<ul style="list-style-type: none"> – A megtorlások időszaka, formái és áldozatai. – A pártállam és szervezetei. – Az erőszakos téeszesítés – a mezőgazdaság szocialista átszervezése. – Hamis társadalmi béke – a kádári alku. – Az elnyomás változó formái. 	<p><i>Fogalmak:</i> <u>Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP)</u>, <u>munkásőrség</u>, <u>Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ)</u>, <u>úttörő</u>, <u>termelőszövetkezet</u>, <u>háztáji</u>, III/III. ügyosztály, <u>tervgazdaság</u>, új gazdasági mechanizmus, hiánygazdaság, maszek, <u>gulyáskommunizmus</u>, „három T”.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – A megtorlás mértékének és jellegének vizsgálata. – A „kádári alku” fogalmának értelmezése. – Az elnyomás formáinak bemutatása a Kádár-rendszer időszakában. – A téeszesítés eszközeinek összehasonlítása a Rákosi-diktatúra időszakával.
Gazdaság, társadalom, életmód	<ul style="list-style-type: none"> – A tervgazdaság és a KGST. – A gazdasági reform és a második gazdaság. – A „gulyáskommunizmus”. – Népesedési folyamatok. – Kultúrpolitika, korlátozott nyilvánosság. 	<p><i>Kronológia:</i> <u>1956–1989 a Kádár-rendszer</u>, 1958 Nagy Imre és társainak kivégzése, 1968 az új gazdasági mechanizmus bevezetése.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – A gazdaság, társadalom és életmód főbb jellemzőinek bemutatása a Kádár-rendszer idején. – A kultúrpolitika jellemzőinek értelmezése, módszereinek bemutatása.

A tankönyv

A tanítási-tanulási tartalom előzetes átgondolásának következő szintje a tankönyvi szövegek vizsgálata lehet. Ezekben megint sok olyan, a téma megragadása szempontjából fontos fogalom előfordulhat, amelyeket a diákok nem biztos, hogy tanári segítség nélkül is pontosan értelmezni tudnak. Ráadásul e szövegértési probléma nemcsak az új fogalmakkal kapcsolatban merülhet fel.

„A rendszer restaurációja közepette a lakosság jelentős része kényszeredetten tudomásul vette, hogy ... a túlélésre kell berendezkedni. [...] A forradalomból okulva párt vezetői óvakodtak a személyi kultusz felelevenítésétől, a – látványos és naponkénti – politikai aktivitás kikényszerítésétől, és fokozatosan mérsékeltek a terroruralom törvénytelenégeit. Jelszószerűen ez úgy hangzott, hogy "Aki nincs ellenünk, az velünk van". Ez a hatalompolitikai korrekció előmozdította a rendszer konszolidálódását anélkül, hogy annak lényege, az egypárti uralom változott volna. [...] A politikai stabilizáció érdekében alapvetőnek tekintették a mindennapi megélhetés szerény, de folyamatos javítását, mintegy kárpótolva a lakosságot a politikai szabadságjogok korlátozásáért. [...] Eközben mód nyíltott ... a szélesebb körű, tartós társadalmi regenerálódásra.”⁴

Kojanitz László: A történelmi fogalmak tanításának nehézségei

A tapasztalt tanárok tudják, hogy a fenti tankönyvi szövegrészlet általam kiemelt fogalmainak értelmezésére külön-külön is szükség lehet ahhoz, hogy az itt leírtakat a tanulók valóban megértsék. Ugyanakkor nem tagadható, hogy e fogalmak pontos megértésére és használatára szükség is lehet e korszak jellegzetességeinek megvitatásához.

A források

A források is bőven tartalmazhatnak a tanulók számára nehezen érthető fogalmakat. Ugyanakkor segítséget is adhatnak egyes fogalmak helyes értelmezéséhez az adott történelmi kontextusban.

„A restauráció teljes körű lett, a fő megtorlások már végbementek. Látszólag minden olyan volt, mint „régén”, a Rákosi-időszakban. Akadtak azonban jelek, hogy mégsem. Az életszínvonal érzékelhetően emelkedett, érzékelhető volt a „gulyáskommunizmus” ígérete. A különféle értelmiségi tevékenységek finanszírozása is mind több pénz került. ... A párthatalom és a lakosság között elkezdődött és egészen a rendszerelváltásig tartott az a sok felvonásos színjáték, amelynek az volt a „leglényege”, hogy a párt úgy tett, mintha megszorítások nélkül uralkodnék, a „víz az úr”-jelenséget megtapasztalt – átélt s ennek következtében alattvalóként teljesen már nem kezelhető lakosság pedig úgy, mintha ezt az uralmat elismerte volna.”⁵

A feladat differenciált megtervezése és elvégzése

Minden történelmi ismeret fogalmakból épül fel. Az információk özönét a fogalmak átláthatóbb egységekbe csoportosítják és lehetővé teszik, hogy az egyedi jelenségen túlmutató ismeretekhez jussunk. Az érzékelhető, elbeszélhető, leírható eseményekhez, személyekhez, jelenségekhez történelmi fogalmakat rendelünk, hogy segítséget adjanak egy lényegét megragadó, általánosabb érvényű és adaptívabb tudás megszerzéséhez. A tanárnak azonban szelektálni és súlyozni kell a fogalmak között. Egyrészt abból a szempontból, hogy melyekre van valóban szükség, másrészt, hogy ezek közül melyekre kell külön időt és figyelmet fordítani. Melyek megértését lesz érdemes előzetesen is ellenőrizni? Melyek értelmezése lehet hasznos kiindulópontja valamilyen probléma megbeszélésének? Melyek használatát lesz érdemes önálló tanulói feladattal is megerősíteni? A differenciálást azonban a fogalmak típusa szerint is érdemes elvégezni, mert a történelmi fogalmak sokfélék. Jellegük és funkciójuk szempontjából is jelentős különbségek vannak köztük, és emiatt egymástól eltérő feladatot jelent a megtanításuk és megtanulásuk is.

Egyedi fogalmak

Leginkább az egyedi, *történelmi kontextusokhoz kötődő* fogalmak azok, amelyek megtanítandó új fogalmakként jelennek meg egy-egy új téma feldolgozásakor. Ilyen például a Kádár-korszaknál a *hiánygazdaság*, a *gulyáskommunizmus* vagy a „három T”. E fogalmak esetében a jól megragadható példák, az adott korra jellemző sajátosságok élményszerű bemutatása adhatja a legnagyobb segítséget a fogalom megértéséhez és helyes használatához. A definíció lediktálásánál vagy a fogalom általános magyarázatánál biztosan hasznosabb egy valóságos példa arról, hogyan is működött a „három T” a Kádár-korszakban. Még hatásosabb lehet, ha mindezt egy korabeli filmfelvétel segítségével tehetjük meg.

**1. kép Tóth Dezső miniszterhelyettes elvtárs a könnyűzenei művészekkel szervezett találkozón,
1981**

„Kérem szépen, nem lesz olyan dal, amelyik arról szól, hogy a Moszkva téren felszáll a villamosra az ellenőr, majd a dal végén ettől az ellenőrtől kérdezik meg, hogy az egész világra van-e bérlete. Nem lesz! Ahol ilyen elhangzik, hivatalos szerv által rendezett rendezvényen, magánúton, művelődési otthonban, bárhol, a működési engedélyt bevonjuk. Akkor kérem szépen, amikor az irodalomban, az irodalmi folyóiratok szerkesztőivel, színházigazgatókkal, filmrendezőkkal, stúdióvezetőkkel a művelődéspolitikai egy korrekt, partneri viszony alapján, ideológiai és politikai nézetű vitákat folytatva konszenzusra tud jutni a kölcsönös felelősség alapján. Akkor csak nem gondolják, hogy éppen itt ... nem fogjuk csinálni. Nem. Ez is egyenrangú bizonyos összefüggésekben és értelemben bármilyen más művészettel. Ezt kérem, vegyék tudomásul azok is, akiket közvetlenül illet, és azt a messze nagyobb többséget, amelyet egyáltalán nem közvetlenül, illetve annyiban érint, hogy alkalmasak az ilyen, hogy úgy mondjam dobások, egy művészeti ágat kompromittálni a közvélemény előtt.” (Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes, 1981)⁶

Egy ilyen korabeli forrással sokkal közelebb kerülünk ahhoz, hogy a diákok valóban megértsék, mit is jelentett a politikai szempontú támogatáson, túréson és tiltáson alapuló kádári kultúrpolitika, s azt is, hogy bizonyos esetekben milyen légkörben folyt az erről folyó diskurzus.

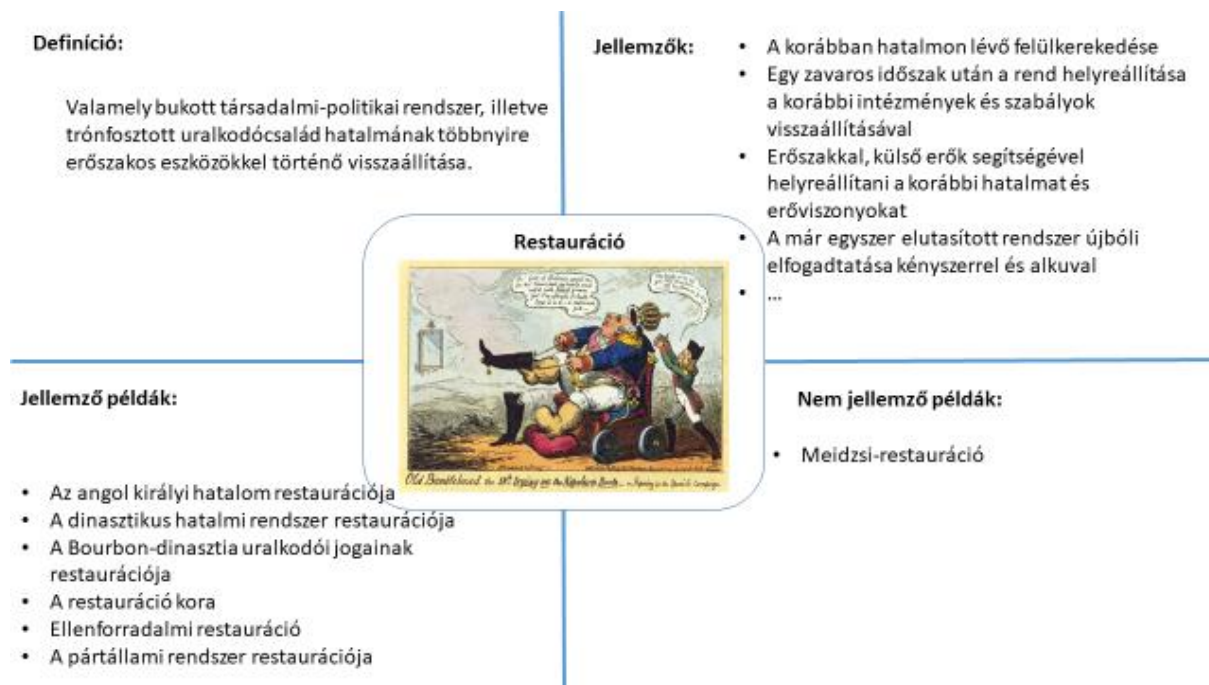
Általános fogalmak

A *különbéle történelmi kontextusokban egyaránt előforduló* általános fogalmak esetében, mint például a *forradalom* vagy a *restauráció*, általában nem e fogalmak bevezetésére, hanem az új történelmi szituációhoz való helyes adaptálásukra van szükség. A humán fogalmak megértésében kisebb szerepe van a definíció pontos megjegyzésének, fontosabb ennél a konkrét példák gazdagsága. E fogalmakkal valószínűleg már többször is találkoztak a diákok más történelmi események kapcsán. A korábbi példák felidézése tehát mindenképpen

Kojanitz László: A történelmi fogalmak tanításának nehézségei

hasznos segítség lehet a fogalom megértésének elmélyítéséhez. Egyes általános fogalmak esetében érdemes ehhez egy vizuális rendezőt is használni, illetve készíttetni (1. ábra).

1. ábra: Vizuális rendező a restauráció fogalmának adaptív használatához

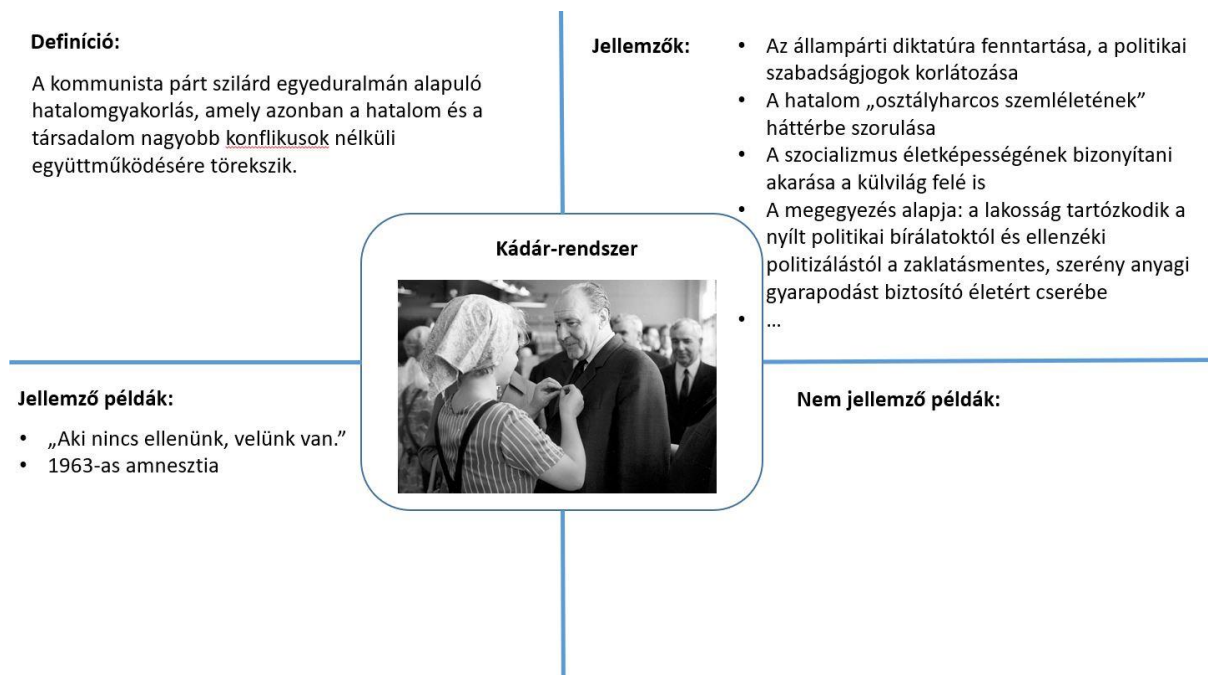
A történelmi példák alapján a tanulókkal közösen össze lehet állítani a fogalommal leírt történelmi helyzetek jellemzőit. Ugyanakkor e példák összehasonlításával a diákok a különbségeket is észrevehetik. Fontos, hogy felismerjék, az általános fogalmakkal az egyedi történelmi események lényegét próbáljuk megragadni, de a valóságos történelmi szituációk alakulásában mindig sok esetleges és sajátos tényező is közrejátszik. Tehát az ilyen típusú fogalmak adaptív használatára van szükség. Ezért az a célravezető, ha a mi esetünkben is a politikai restauráció már ismert jellemzői közül kiválasztják azokat, amelyek a Kádár-korszak esetében is relevánsak, illetve ezen újabb történelmi példa alapján akár ki is egészíthetik e jellemzőket. Tovább árnyalva a restauráció fogalmának jelentését.

Kolligációs fogalmak

A hazai szakirodalomban még ritkán használják a kolligációs fogalom kategóriáját. Ez a történelmi fogalmaknak azt a típusát jelöli, amikor a történészek vagy a köztudat különféle eseményeket és jelenségeket összefűz egy közös gyűjtőfogalom alá. Ilyen kolligációs fogalom például a felvilágosodás, a hidegháború vagy a Kádár-rendszer. Ebben az esetben sem egy definíció ismerete szükséges a fogalom helyes értelmezéséhez és használatához. A tanítás célja inkább az, hogy a tanulók minél több példát és jellemzőt tudjanak hozzárendelni az ilyen szélesen értelmezhető gyűjtőfogalmakhoz (2. ábra). A történelemtanárok és a történészek közötti szakmai konzultációk rendkívül hasznosak lehetnek az ilyen jellegű háttérismeretek megszerzéséhez.

Kojanitz László: A történelmi fogalmak tanításának nehézségei

2. ábra: Vizuális rendező a Kádár-rendszer jellemzőinek és az ezeket alátámasztó példák összegyűjtéséhez

Tartalmi kulcsfogalmak

A tartalmi kulcsfogalmak használatára folyamatosan szükség van a *történelmi ismeretek rendszerezéséhez és összehasonlításához* (3. ábra). Mégis sokszor előfordul, hogy miközben az egyedi fogalmak megtanítására és ellenőrzésére nagy gondot fordítunk, az általános politikai, gazdasági és társadalmi alapfogalmak megtanítása, de még inkább a használatuk rendszeres gyakorlása elsikkad vagy teljesen elmarad a gyakorlatban.

3. ábra: Politikai, gazdasági és társadalmi kulcsfogalmak

Politika

- hatalmi ágak
 - törvényhozás
 - végrehajtás
 - igazságszolgáltatás
- politikai rendszer
 - jogrendszer
 - gazdasági rendszer
 - politikai kultúra
- politikai rendszerek
 - despotizmus
 - monarchia
 - abszolutizmus
 - diktatúra
 - demokrácia

Gazdaság

- gazdasági tevékenység
 - előállítás
 - elosztás
 - fogyasztás
- gazdasági szereplők
 - háztartások
 - vállalkozások
 - állam
 - bankrendszer
- gazdasági kapcsolatok
 - újraelosztás
 - kölcsönösség
 - piaci csere
 - önellátás
- gazdasági rendszerek
 - újraelosztáson alapuló
 - piacgazdaság
 - vegyes gazdaság

Társadalom

- család
- népesedés
- társadalom
 - rendi
 - osztály
 - nyitott
- társadalmi réteg
 - elit
 - középső
 - alsó
- társadalmi mobilitás
- nemzet
- vallás
- többség
- kisebbség

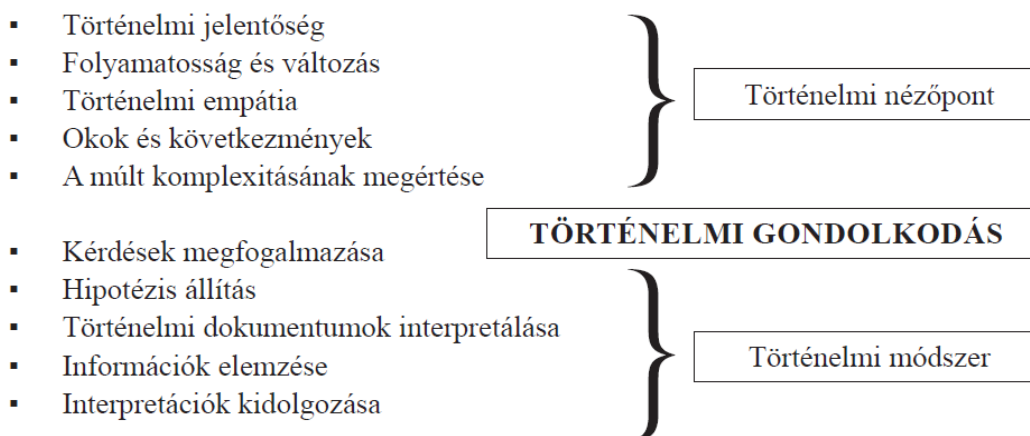
Kojanitz László: A történelmi fogalmak tanításának nehézségei

Az ilyen típusú fogalmak használatát különösen középiskolás szinten rendszeresen gyakoroltatni kellene az újabb és újabb történelmi témák bemutatásához és összehasonlításához. Azért, hogy a társadalomtudományi fogalmak a tanulók számára fogalmi rendszerré álljanak össze, és jól alkalmazható általános értelmezési keretté válhassanak.

Értelmező kulcsfogalmak

Az értelmező kulcsfogalmak a *történelemről való gondolkodás, a múltra vonatkozó kérdések, következtetések és állítások megfogalmazásának eszközei*. Ilyen például az *ok*, a *változás*, a *jelentőség*, *forrás*, a *bizonyíték* és az *interpretáció*.⁷ Használatuk minősége kölcsönös összefüggésben áll a történelmi gondolkodás érettségével (4. ábra).

4. ábra: A történelmi gondolkodás összetevői⁸

A történelemtanítás eredményessége jól lemérhető azon, ahogy a tanuló a történelmi változás vagy a történelmi ok fogalmát képes értelmezni, és ahogy az ilyen típusú kérdésekre válaszol.⁹ Ezért – hasonlóan a tartalmi kulcsfogalmakhoz – az értelmező kulcsfogalmakkal összefüggő tudás fejlesztését is a kerettantervek folyamatosan megvalósítandó feladatként írják elő minden évfolyamon. Ami ideális esetben azt jelenti, hogy az új téma feldolgozásakor sor kerül ilyen célú feladatok elvégzésére is.

A *változás és folyamatosság* fontos és érdekes probléma lehet a Kádár-korszak esetében. Érdekes tehát feltenni a kérdést, hogy mi változott a Rákosi-korszakhoz képest a Kádár-korszakban. A kérdés kapcsán pedig felhívhatjuk a diákjaink figyelmét arra, hogy e probléma többféle módon is megközelíthető.

- Milyen hasonlóságok és különbségek voltak a Rákosi- és a Kádár-korszak között? (Pl. a hatalomgyakorlás módszerei; az iparfejlesztés irányai; tévesítés; kultúrpolitika.)
- A Kádár-korszakban lezajlott változások közül melyek lehetnek példák a rövid távú változásokra, és melyek a hosszú távúakra?
- Mik voltak a Kádár-korszak legfontosabb politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásai? Milyen összefüggések voltak e változások között?

Kojanitz László: A történelmi fogalmak tanításának nehézségei

- Hogyan változtak meg a politikai jelképek (pl. állami címer, állami ünnepek díszletei) és a tárgyi környezet egyes elemei (pl. egyenruhák, boltok, lakások)?
- Hogyan élték át a változásokat a korabeli emberek? Mit tapasztaltak? Hogyan értékelhették mindezt? Mit reméltek?
- Hogyan értékelhetők utólag ezek a változások? Melyek segítették elő a Kádár-rendszer megerősödését? Melyek vezettek a Kádár-rendszer bukásához? Mi volt a fordulópont?

Az összes ilyen kérdés részletes feltárására és megbeszélésére nincs idő. Ennek ellenére érdemes a többféle megközelítésmódot legalább bemutatni, mert e példával érzékeltetni tudjuk, hogy egy-egy korszak változásai nagyon különböző szempontokból interpretálhatók és értékelhetők, s ezek együttesen adhatnak teljes képet a korszakról. Vagyis a „*Mi változott a Kádár-korszakban?*” kérdés megbeszélése előtt a változások vizsgálatának jelentőségével és sajátosságaival is érdemes röviden foglalkozni. Azért, hogy a diákok történelmi változásról kialakított fogalma újabb általánosítható tapasztalattal egészüljön ki, s legközelebb még árnyaltabb történelemszemlélettel fogjanak neki egy ilyen típusú kérdés megválaszolásának. Természetesen a Kádár-korszak az *ok*, a *jelentőség* vagy az *interpretáció* fogalmának elmélyítéséhez is ugyanilyen jó feltételeket biztosít. A tanár döntésén múlik, hogy egy adott témakör tanításakor mely értelmező kulcsfogalmak alkalmazására helyezi a hangsúlyt a diákok történelmi gondolkodásának fejlesztéséhez.

Összegzés

A történelmi fogalmak helyes értelmezése és magabiztos használata teszi lehetővé az elsajátított ismeretek magas szintű bemutatását, önálló továbbgondolását és megvitatását. Úgy kell ezt elérni, hogy a történelemtanulás természetes folyamatát a fogalmak tanulásával összefüggő munka ne törje meg, és a tanulók kedvét se vegye el. Időnként azonban explicit módon is foglalkozni kell a fogalomértéssel és -használattal összefüggő problémákkal. Azért, mert a metakognitív tudatosság kialakítása sokat segíthet e téren is a diákoknak. Legyen meg a szándék és a képesség bennük, hogy maguk is ellenőrizzék, valóban értik-e, illetve helyesen értik-e a tanulás során felmerülő történelmi és társadalomtudományi fogalmakat. Arra is meg kell tanítani őket, hogy a különböző típusú történelmi fogalmak más-más célt szolgálnak, s ezért a használatuk elsajátítása is eltérő tanulási stratégiát és feladatot igényel (2. táblázat).

2. táblázat: A különböző típusú történelmi fogalmakkal végzendő tanulási feladatok

A történelmi fogalmak típusai	Tanulási feladat
Egyedi fogalmak (kontextus-specifikusak): pl. három T, gulyáskommunizmus	Jellemző és emlékezetes példákat kell gyűjteni hozzájuk.
Általános fogalmak (több kontextusban is előfordulnak): pl. restauráció, ellenforradalom	Adaptív értelmezésükre van szükség az adott történelmi helyzetben.
Kolligációs fogalmak (eseményeket fűznek egybe): pl. Kádár-rendszer, hidegháború	Sokrétű tartalommal kell megtölteni ezeket (példák és jellemzők).

Kojanitz László: A történelmi fogalmak tanításának nehézségei

Tartalmi kulcsfogalmak (kontextus-függetlenek): pl. politikai rendszer, diktatúra	Folyamatosan alkalmazni kell ezeket a különböző történelmi helyzetek és események jellemzéséhez és összehasonlításához.
Értelmező kulcsfogalmak (a történelmi gondolkodást orientálják): pl. változás és folyamatosság, ok és következmény	E fogalmak által kijelölt szempontok szerint lehet a történelmi kérdéseket megfogalmazni, a rendelkezésre álló forrásokat és információkat megvizsgálni, a következtetéseket bemutatni és megvitatni.

IRODALOM

- DUQUETTE, Cherill (2015): Relating Historical Consciousness to Historical Thinking Through Assessment. In: *New directions in assessing historical thinking*. Publisher: Routledge, Editors: ERCIKAN, Kadriye – SEIXAS, Peter 53.
- KOJANITZ László (2020): Az értelmező kulcsfogalmak tanítása és tanulása I. Okok. *Történelemtanítás (LV.) Új folyam XI. évf.* 3-4. sz.
<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2020/11/kojanitz-laszlo-az-ertelmezo-kulcsfogalmak-tanitasa-es-tanulasa-i-11-03-04/> (Letöltés: 2023. ápr. 17.)
- LEE, Patricia Jane (2005): 'Putting principles into practice: Understanding history' in DONOVAN, M.S. and BRANSFORD, John D. (eds): *How Students Learn: History in the Classroom*. Washington DC: National Academies Press, 31-87.

ABSTRACT

Kojanitz, László

The difficulties of teaching historical concepts

When planning ahead of teaching a new topic or era of history, we generally first weigh the events, phenomena and problems with which we definitely want to deal in the lesson. We decide on the relevant issues on which we will focus. Taking into account time constraints, we select the sources that we think will drum up interest, support a better understanding of the period or offer an opportunity to debate divergent interpretations. Finally, we put together the preliminary outline of the lesson content as well as tasks and questions for independent student work. Meanwhile, it is not easy to gauge the scale of the conceptual apparatus that must be mobilized and constructed to allow the students to think and speak about what they have learned in a meaningful manner. Which concepts need to be learned anew, and which ones must be recalled from those learned earlier? This is especially difficult to plan in the case of a complex topic, such as the Kádár Era. If for no other reason than that a debate among historians continues today over which concepts can accurately describe what happened then.

JEGYZETEK

- ¹ A cikk szerkesztett változata annak az előadásnak, amely 2022. október 1-én hangzott el a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága, valamint a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár által közösen megrendezett programon: „Konferencia és műhely a Kádár-korszak és a rendszerváltás történelmi fogalmainak tanításáról”
<https://www.youtube.com/live/h2nUNUbswTc?feature=share> [54:15–1:10:32] (Letöltés: 2023. ápr. 17.)
- ² Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára:
https://www.oktatas.hu/kozneveles/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_gimn_9_12_evf (Letöltés: 2023. ápr. 17.)
- ³ Az aláhúzott fogalmak az általános iskolai követelményekben is szerepelnek.
- ⁴ BORONKAI Szabolcs – KAPOSÍ József – KATONA András – SZÁRAY Miklós (2017): *Történelem 12.* (NT-17442) EKE- Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 102-105.
- ⁵ FUTALA Tibor (2002): Hét részlet egy önéletrajzból. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 11. évf. 8. sz. 31.
- ⁶ *Sok húr on pendülnek*, magyar dokumentumfilm, 1982:
<https://youtu.be/NUNXkWDrFa4> [41:05 – 42:39] (Letöltés: 2023. ápr. 17.)
- ⁷ LEE, Patricia Jane (2005): 'Putting principles into practice: Understanding history' in DONOVAN, M.S. and BRANSFORD, John D. (eds): *How Students Learn: History in the Classroom*. Washington DC: National Academies Press, 31-87.
- ⁸ DUQUETTE, Cherill (2015): Relating Historical Consciousness to Historical Thinking Through Assessment. In: *New directions in assessing historical thinking*. Publisher: Routledge, Editors: ERCIKAN, Kadriye - SEIXAS, Peter 53.
- ⁹ KOJANITZ László (2020): Az értelmező kulcsfogalmak tanítása és tanulása I. Okok. *Történelemtanítás (LV.) Új folyam XI. évf.* 3-4. sz.
<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2020/11/kojanitz-laszlo-az-ertelmezo-kulcsfogalmak-tanitasa-es-tanulasa-i-11-03-04/> (Letöltés: 2023. ápr. 17.)